

ECONOMIA POLÍTICA DELS JOCS OLÍMPICS DE BARCELONA

FRANCESC ROCA

JOCS I JOC

Els Jocs Olímpics de Barcelona, ¿són, en primer lloc, una forta inversió directa concentrada en un espai i en un temps relativament petits? Respondre a aquesta pregunta pot ser útil, en un primer moment. La inversió total programada és de 654.000 milions de pessetes. A la fi de 1991, la xifra semblava haver augmentat fins a 770.000 milions. El període en què aquesta inversió es realitza és molt curt: 1987-91/92, i l'espai és excepcionalment petit: el terme municipal de la ciutat de Barcelona, per bé que, naturalment, hi ha inversió a les subàrees olímpiques.

Per a saber si aquesta xifra —que, probablement, acabarà acostant-se a un bilió— és una xifra important, hem de comparar-la amb unes altres magnituds. La macro-magnitud més important de què es disposa és el Producte Interior Brut, el PIB. A Catalunya, el 1991, el PIB és, aproximadament, de deu bilions de pessetes. Els Jocs —un bilió en cinc anys— signifiquen un 2% del PIB català. No són cap bagatella, doncs.

Si comparem inversió en els Jocs amb despeses en joc, el resultat pot ser interessant. A Catalunya, la gent es gasta anualment 546 milions de pessetes en joc. Més de mig bilió. Com que parlem de xifres oficials, la quantitat és, de segur, més alta. Però, com que les xifres que utilitzem dels Jocs també són legals, la comparació pot continuar. Gastem, anualment, en joc el doble que en Jocs. ¿Això vol dir que els Jocs no han produït l'onada de benestar col·lectiu esperada i la gent continua en el joc, esperançada o viciada? ¿O bé que som un terrible país de jugadors que s'ho empassa tot: Jocs i joc? ¿O que l'eufòria produïda pels Jocs —el PIB català creix per sobre de l'espanyol des de 1987— ha animat la gent a jugar més que mai, potser pensant que es tracta d'una eufòria transitòria?

181

JOCS I EXPO

Si comparem la xifra global de la inversió a Barcelona amb la de l'Expo de Sevilla, els resultats poden ser atractius: en el mateix paper públic on es diu que la inversió total, a Barcelona, és de 654.000 milions s'hi diu que, a Sevilla, és de 800.000 milions (així, en xifres rodones). Si féssim una ponderació molt simple, la inversió per habitant, el resultat és xocant: la inversió per cada barceloní és de 384.000 pessetes, i la inversió per cada sevillà és d'1.143.000 pessetes. És clar que algunes inversions (autovies, l'anomenat eufemísticament «nou accés ferroviari», etc.) comencen ben lluny de Sevilla: a la ciutat de Madrid.

És a dir, els Jocs són importants com a inversió per a Barcelona, però l'Expo és relativament molt més important, en volum de despesa, per a Sevilla. L'eix Sevilla-Madrid es reforça, mentre que l'eix mediterrani és frenat, des de fora (i l'eix cantàbric entra en una fase d'envel·liment greu).

FRANCESC ROCA

Economista. Titular de Teoria Econòmica a la Facultat de Ciències Econòmiques de la Universitat de Barcelona. Director de *Nous Horitzons*.

Economista. Titular de Teoria Econòmica en la Facultat de Ciències Econòmiques de la UB. Director de *Nous Horitzons*.

Economist. Official Professor of Economical Theory of the University of Economics at the UB. Editor of *Nous Horitzons*.

JOCS I MERCAT MUNDIAL

Els Jocs —i en menor mesura, perquè no inclou espectacles de competició i/o atzar, l'Expo— són l'esperó per a la creació d'un monopoli de temps limitat. És a dir, durant quatre anys i, especialment, durant quinze dies un punt del planeta esdevé únic, i és observat, consumit, per la resta. Cap més punt no té aquesta situació de privilegi. Les cadenes de televisió, per exemple, competeixen entre si per ser les úniques a informar dels esdeveniments, esportius en aquest cas, que se succeeixen en aquest punt. La NBC pagarà 450 milions de dòlars per retransmetre els Jocs als Estats Units. Els drets de retransmissió a la resta del món també són importants. Europa: 90 milions; Japó: 62 milions; Austràlia: 33 milions; Canadà: 16 milions; Nova Zelanda: 5,9 milions.

Per altra part, unes 50.000 persones, espectadors i turistes a banda, es desplacen a la ciutat escollida en qualitat d'esportistes, àrbitres i jutges, periodistes o policies. Aquests moviments de població tenen una sola destinació: la seu (i, eventualment, la subseu) dels Jocs.

En un mercat fortament competitiu, el fet que una determinada àrea urbana disposi d'un avantatge especial —transitori en el temps, però real— té una importància fora de dubte. Perquè només aquesta àrea pot oferir un producte —essencialment: la bellesa i l'emoció d'unes competicions esportives d'abast mundial— que, per definició, és limitat. I, doncs, si n'existeix demanda, preat.

La competència, a escala mundial, es mou a diferents nivells: hi ha la competència entre Estats (o entre comunitats d'Estats), hi ha la competència, més sectorialitzada, entre grans empreses multinacionals i hi ha la competència entre punts, entre ciutats. Naturalment, aquests tres nivells, que són autònoms, estan connectats. Les ciutats, per exemple, són, en part, conglomerats de fragments de multinacionals i són —o no— capitals d'Estats. Les multinacionals tenen —o no— una seu central important o per consolidar. Els Estats —sovint més petits que moltes multinacionals— compten amb elements bàsics: territori, moneda, monopoli de la violència. Una ciutat, cada quatre anys, pot ser olímpica. Ni les multinacionals ni els Estats no tenen aquesta opció; no poden, doncs, gaudir d'aquestes rendes de monopoli legal (que té, per tal que la competència no desaparegui, una durada breu).

La competència, a escala mundial, es mou, també, en el pla de les idees. Cada sistema —o subsistema— d'idees, cada cultura filosòfica, competeix amb les altres. Per a les idees, també existeix el mercat. Cal ser-hi, o desaparèixer, o submergir-se. Potser és per aquesta raó que, de 1896 ençà, els Jocs són, en general, uns Jocs europeus, i, fins i tot, uns Jocs centre i nord-europeus. Car el «miracle europeu» ha estat, d'entrada, un miracle de l'Europa central i nòrdica.

Barcelona és una ciutat amb unes fortes potencialitats que no van desaparèixer durant el llarguíssim període d'autoritarisme feixistitzant (1939-75) gràcies a una insòlita capacitat de resistència. La ciutat genera una cultu-

ra de progrés que aspira a ocupar un lloc en el món. Les brillants individualitats posseïdores d'autèntics «monopolis personals» saben que formen part d'un teixit social excepcional (on, per exemple, han conviscut l'anarcosindicalisme modern i el frontpopulisme, la passió per la innovació tècnica, científica o artística i el miserabilisme verdaguerià, el localisme més ferreny amb el cosmopolitisme més extravagant). L'aposta de Barcelona pels Jocs Olímpics (i, abans, el 1929, per l'Expo) és una aposta econòmica, però és, també, una aposta cultural.

JOCS I ESTAT

Els Jocs —com l'Expo de 1929— són una forma perquè l'Estat espanyol inverteixi més enllà del seu lloc tradicional d'inversió, Madrid. Els Jocs arriben en un moment en què Madrid ha esdevingut, sota el franquisme, una ciutat enorme, que es mou en els límits de la racionalitat econòmica, donada la inexistència, als seus voltants, d'un sistema de ciutats que articuli un teixit industrial que, al seu torn, estigui connectat amb Europa. Fins fa ben poc, Madrid ha estat l'única gran ciutat europea aïllada físicament del continent (és a dir, sense formar part de la xarxa d'autopistes). La jove democràcia de 1977-79 és, sembla, una democràcia reflexiva. El suport del batlle de Madrid, el socialista marxista Enrique Tierno Galván, a la candidatura de Barcelona, presentada per Narcís Serra, és, en aquest context, un signe de racionalitat (com ho és la creació de les tres regions autònomes de Madrid, Castella - La Mancha i Castilla - Lleó, no previstes en tota la història de la planificació tecnocràtica anterior a la democràcia).

L'Estat inverteix, per fi, a Barcelona. L'Estat té el 51% del capital de Barcelona Holding Olímpic, societat anònima, HOLSA, que reuneix les principals empreses creades pel COOB'92: l'Anella Olímpica de Montjuïc, AOMSA, la Vila Olímpica, VOSA i l'Institut Municipal de Promoció Urbanística, IMPUSA. L'Estat, directament, fa un nou aeroport al Prat de Llobregat. L'Estat, per mitjà de la Generalitat, inverteix en la universitat de l'esport i en els enllaços d'autopistes.

Els Jocs són l'esperó d'una —¿circumstancial?— desviació en les localitzacions de la inversió pública. Com les autonomies. Però amb un avantatge: la concentració, la focalització en un punt (tres, si comptem Sevilla i, ben entès, Madrid encara). Amb els Jocs, la cultura de Barcelona torna a ser present en la cultura política de l'Estat. Els barcelonins —i, en general, els catalans— tornen a tenir un pes específic i propi en alguns dels llocs clau de la política d'Estat, a Espanya. No es tracta d'una presència especialitzada, en unes àrees determinades, sinó d'una presència cultural, multiforme, en camps i activitats molt diversos. Alhora, amb els Jocs, la cultura de Barcelona es torna a projectar al món. Amb més mitjans, amb una nova experiència.

¿EN QUÈ INVERTIM?

Una inversió important, un mercat mundial, un Estat que es descentralitza, una projecció mundial: ¿en què invertim, però? Dels 646.000 milions de pessetes, gairebé un terç (196.000 milions) són destinats a xarxa viària. Bàsicament a cinturons, anelles, enllaços i túnels. És a dir, a la indústria de l'automòbil, que, sense aquesta mena d'inversions públiques, difícilment podria mantenir els seus ritmes actuals de vendes. Es tracta, però, d'inversions molt localitzades en el mínuscul terme municipal de Barcelona, on, sortosament, hi ha un creixement de la població lleugerament negatiu. I es tracta, a més, d'una opció per a l'automòbil d'ús privat i —quasi— individual (tenint en compte que l'ús familiar seria, sobretot, extramunicipal). L'opció és, com a mínim, discutible, perquè la major part d'estudis suscitats per la mateixa administració presenten, com a alternativa, el transport públic i col·lectiu i un segon «vuit ferroviari» català, que connecti el metro de Barcelona amb el metro del Vallès i el metro del Maresme.

La inversió en habitatges (149.000 milions) i en equipaments esportius (141.000 milions) segueix, en volum, la inversió en vialitat. Per que fa als habitatges, els Jocs han general un nou barri de 1.814 habitatges dins de l'antic terme municipal de Sant Martí de Provençals, on es localitzen, el 1988, 83.810 habitatges. Val a dir que els habitatges de Sant Martí, en conjunt, presenten greus problemes: d'aquests 83.810, uns 2.079 no tenen cap mena de bany i 34.058 només tenen «un bany auxiliar», rudimentari. N'hi ha uns 14.000 sense gas canalitzat i 25.803 sense ascensor. Els nous habitatges, però, són destinats, per raó del seu preu de venda relativament elevat, als habitants dels barris més rics de la ciutat. Els compradors procedeixen de l'Eixample (28%), Sarrià / Sant Gervasi (22%), Gràcia (12%) i les Corts (9%). Com el 1929, doncs, l'habitatge continua essent el gran absent dels Jocs.

La inversió en equipaments esportius és important, però bé que s'han reutilitzat i remodelat equipaments ja existents. Ara: la pregunta és si els camps de joc i de pràctica esportiva són el tipus d'equipaments més necessari des de l'òptica d'una societat inserida en un rapidíssim procés de canvi, en el qual el factor «treball viu» és desplaçat, a poc a poc, pel factor «intelligència general». Si això és així, la inversió en capital humà sembla prioritària. L'esport no sembla un estímul important per a la intelligència col·lectiva. I, al mateix temps, manca, a Barcelona, quelcom tan bàsic com biblioteques públiques (amb el benentès que una biblioteca pública és una biblioteca oberta, per exemple, fins a les dotze de la nit i, naturalment, oberta també dissabtes i diumenges. Com, per exemple, la biblioteca —privada— de l'Ateneu Barcelonès).

La forta inversió en instal·lacions esportives no fóra per si mateixa negativa si no excloués o ajornés, de fet, unes altres inversions que, en el període de mutació històrica que probablement vivim, tenen un caràcter estratègic.

Ara: encara són a les beceroles els laboratoris, els instituts o centres de recerca acarats al futur pròxim, basats en la generació de Nous Materials, Noves Tecnologies i noves formes d'organització. I les cinc universitats de Barcelona —o les deu de Catalunya— tendeixen a ser, cada cop més, una prolongació dels ensenyaments generals bàsics.

En aquest context, el paquet d'inversions en informàtica i telecomunicacions ocupa el quart dels cinc sectors de la inversió pública dels Jocs, amb un total de 76.000 milions de pessetes. Les dues torres de comunicacions —Collserola i Montjuïc— són el símbol d'aquest sector.

Però les tarifes telefòniques a Barcelona continuen essent molt més cares que als Estats Units. I els rebuts no inclouen, com fan les companyies nord-americanes, cap detall de les trucades (dia, durada, números, tarifes). El monopoli telefònic ha estat més fort que l'empenta, en molts aspectes democratitzadora, dels Jocs.

LES ÀREES OLÍMPIQUES

El resultat final —a l'espai— és la definició, o redefinició, de quatre àrees olímpiques. De fet, l'àrea principal, la de Montjuïc, és l'àrea definida com a gran opció el 1914 pels artífexs del que acabà essent l'Expo de 1929. Es tracta, doncs, de tornar a gaudir dels equipaments a l'aire lliure (o coberts) de la muntanya de Montjuïc. Una zona on, d'altra banda, s'han anat localitzant grans complexos culturals, comercials i lúdics.

L'àrea de la Vila Olímpica es localitza al costat del que fou l'espai destinat a l'Exposició de 1888. També aquí, doncs, el referent històric és tingut en compte. O, si voleu, l'obsolescència de les instal·lacions industrials del que fou el «Manchester català» obre el pas a una operació de canvi d'ús del sòl, beneficiosa sens dubte per als seus propietaris. Ara: la reutilització de fàbriques i magatzems en la línia del que es fa a Amsterdam, Londres, Nova York —de la qual la multisala de concerts Zeleste és un bon exemple—, hauria estat, probablement, més interessant culturalment, més útil socialment i més eficaç políticament.

Si ens fixéssim, només, en les dues àrees principals, podríem afirmar que la Barcelona del 92 no ha canviat, que continua essent la ciutat que s'organitza entre Montjuïc i la Ciutatella.

L'àrea de la Diagonal es basa, estrictament (llevat del Pavelló de l'Hospitalet), en l'ús d'uns equipaments privats a l'entorn de l'avinguda que consolidà el seu prestigi social els anys cinquanta.

La gran novetat, doncs, és l'àrea de la vall d'Hebron. L'àrea on ha estat més gran l'esforç per combinar el medi natural (una vall entre la serra de Collserola i els Tres Turons), el medi històric (el Laberint d'Horta, les masies), l'especialització hospitalària, l'avantguarda política (centres i ateneus de Nou Barris, de la Teixonera, de

Montbau, de l'Hospital de la Vall d'Hebron) i la lluita contra un espectre molt ampli de marginació social. Ara: la vall d'Hebron no és l'únic reducte de la nova pobresa. Dins i fora del municipi barceloní són ben conegudes les àrees on el percentatge dels desocupats és preocupant. L'àrea de la vall d'Hebron pot ser un model, però, probablement, esdevindrà un miratge: l'enorme inversió que s'hi ha dut a terme és difícil que es pugui repetir en totes les àrees de baixos nivells de renda per habitant.

PARAL·LELS

No costa gaire de situar tot el procés constructiu —i tot el debat cultural— entorn de la Barcelona olímpica i post-olímpica, en el context del model de la Gran Barcelona dissenyat entre 1901 i 1917. Els paral·lelismes són tan evidents, les coincidències tan flagrants, que la comparació resulta gairebé òbvia:

1. El mateix interès, aleshores i ara, des de Catalunya, a motivar la inversió pública d'un Estat fortament focalitzat entorn de Madrid, capital política.

2. La mateixa necessitat d'infraestructures viàries i de xarxes per a assajar d'articular un teixit industrial potent, però fràgil.

3. La mateixa absència d'un sistema financer propi, d'una banca catalana, i, doncs, el mateix recurs a la gran banca espanyola, amb coincidència, fins i tot, en el banc que s'ocupa de la tresoreria (el Banc Hispano-Colonial, que esdevingué, l'endemà de 1901, el banquer de l'Ajuntament de Barcelona, fou absorbit el 1950 pel Banco Central, el qual s'ha fos amb el Banco Español de Crédito, que és el banquer del COOB).

4. El mateix interès a mobilitzar —per la via d'eleccions, per exemple— amplis sectors de la població entorn d'una fita inicialment urbanística.

5. La mateixa capacitat per a seduir l'opinió pública nacional i internacional amb mitjans semblants: l'alt nivell de creativitat dels publicitaris i dels publicistes catalans.

6. El mateix desinterès en dues qüestions centrals: la construcció en massa d'habitatges confortables i a preus raonables, és a dir, susceptibles de ser adquirits per la petita burgesia, els funcionaris i els treballadors de la indústria i dels serveis. I l'establiment d'una xarxa de transport públic col·lectiu que sigui una alternativa real al transport privat individual.

7. La semblança esdevé gairebé total si observem els espais físics triats per a concentrar-hi les inversions: l'àrea de la muntanya de Montjuïc, la gran opció de 1917, on, fins i tot, es recupera el mateix estadi olímpic (i la mateixa ambientació Art-Déco); i l'àrea de l'antiga Ciutatella, enderrocada el 1869, ampliada ara cap al suburbi que porta el nom del Poblenou. El 92, Barcelona no s'ha mogut, quasi.

BURGESIES I NO

El 1929, seguint l'esquema d'A. Cirici, hi havia tres burgesies:

- a) la burgesia liberal-conservadora lligada a la indústria;
- b) la burgesia monopolista lligada a la construcció i subordinada a la gran banca;
- c) la burgesia de les professions liberals.

Simplificant, cadascuna d'aquestes burgesies tenia, generava, una cultura, i fins i tot una moral i un estil.

El 1992, totes tres es mantenen —¿amb un pes semblant?—, però n'hi ha una de nova, potent, que el 1929 ja tenia un cert pes: la burgesia internacional. I hi ha, a més, la «presència ignorada» de les classes subalternes.

Pot sorprendre —o no, depèn— la continuïtat entre aquestes dues fites. Per exemple:

a) El paper d'un despatx d'advocats i economistes, ben connectat amb el món de la burgesia emprenedora, que es projecta a Madrid. El 1917 és el despatx de F. Cambó; el 1975, el de M. Roca Junyent i N. Serra (casualment, N. de Carreras, un home de Cambó, era padrí de N. Serra).

b) La burgesia espanyolista amb vocació populista té, el 1917, vestit republicà (J. Pich i Pon); i el 1975, monàrquic (J. A. Samaranch). I l'«home de Madrid» a Barcelona (S. Roldán), representant de l'Administració estatal, el president del Holding Olímpic S. A., té connexions amb el món dels negocis català.

c) Els professionals, per exemple, els arquitectes, ofereixen, també, línies de continuïtat. Tant els que pensen en la ciutat-territori (N. M. Rubió i Tudurí, des de 1920; M. Ribas i Piera, des de 1959), com els de la ciutat construïda (O. Bohigas, fill d'un artesà del 29; P. Bohigas; J. M. Milà, fill d'un polític del 29, etc.).

Hi ha, també, l'espai —gairebé central— ocupat per les empreses multinacionals i la burgesia internacional, especialment en el vessant de la reproducció —i mundialització— àudio-visual dels Jocs i en els aspectes del finançament a terme curt i a terme mitjà. Simbòlicament, l'arquitectura —i l'escultura— japonesa de Montjuïc i l'anglosaxona de Collserola. I la connexió jueva de la multinacional Taller d'Arquitectura (R. Bofill).

La «presència ignorada» de les classes subalternes és, com sempre, difícil de detectar, però existeix. L'alcalde dels Jocs (P. Maragall) és nét del primer poeta urbà modern del país (Joan Maragall). Sap que Barcelona ha estat la «ciutat cremada» del seu avi i, de 1979 ençà, ha format una majoria de govern amb els comunistes (el 92: E. Vintrotó, A. Lucchetti i F. Vicens). El màxim responsable dels Jocs, el cap del COOB, és un antic cap de llista del partit comunista (J. M. Abad) i nombrosos tècnics de la mateixa procedència treballen en les diferents àrees municipals.

Per fi, hi ha el contrapès —aparentment inexistent, però real— del comarcalisme. Al Vallès, d'un alcalde de Sabadell (J. Moix) a un altre (A. Farrés), amb el fil conductor d'un sabadellenc cosmopolita (P. Vila). Al Baix Llobregat, sense quasi burgesia local, l'assaig és, encara, més sorprenent. Però compta amb gent tan diversa com un teòleg (J. N. García Nieto), un afeccionat a la robòtica (C. Riba, nét del poeta C. Riba), experts en seguretat ciutadana (J. Bosch), erudits (J. Codina), publicistes (I. Riera), novel·listes inèdits (J. Ll. Atienza).

CODA

Pel juny de 1888, la «revista sociològica» *Acracia* deia:

La burguesía española ha realizado su Exposición Universal. Las ciencias, las artes, la industria y la agricultura agrupadas, más o menos metódicamente, en magníficos palacios, dan asombrosa idea del poder creador, del saber y del trabajo de los hombres. El visitante que carece de sentido revolucionario queda deslumbrado ante tanta magnificencia. El observador que tiene convicciones arraigadas acerca de los derechos del hombre y los deberes de la sociedad, recibe una impresión dolorosa, porque allí, como en toda manifestación burguesa, sólo se ve al capitalista explotador, no al productor que ha librado terribles batallas con la materia y la naturaleza. Allí se exhibe el burgués y recoge diplomas, medallas y fama universal, en tanto que el trabajador que vendió su inteligencia y su poder creador por un miserable salario queda condenado al olvido (*Acracia*, III, 30, pàg. 624).

¿Això val per a l'Expo? ¿Els Jocs són un xic diferents? ¿Les medalles, qui les rep? ¿Un país, un Estat, una economia, un treballador —per pocs anys, destinat a reconvertir-se— de l'esport, de la competició, de la competència? ¿I els que no es venen? ¿Els de la «presència ignorada»? Ells són, ho va dir el pare de l'Economia Política, l'origen de «la riquesa de les nacions».

Hemeroteca

- ALÒS-MONER, Adela d', «Una proposta cultural per a la Barcelona 92», *Avui*, 16-XI-1986.
 BATISTA, Antoni, «La cara bruta del 92», *Avui del Diumenge*, 10 (1986).
 CARRERAS, Francesc de, «Espanya 92: text i pretext», *Diari de Barcelona*, 5-I-1992.
 CURTÓ I MILÀ, J. E., «Cap a una Barcelona postolímpica», *Barcelona Sindical*, 14 (1991).
 DD. AA., «Economia de Barcelona», *Revista Econòmica de Catalunya*, 10 (1989).

- DD. AA., «La empresa ante el reto olímpico», *Novagestió*, extra, núm. 4.
 DEPARTAMENT D'ECONOMIA, *Programa de desenvolupament econòmic 1992-1995*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1991.
 EDITORIAL, «Som europeus, estem a l'OTAN, som olímpics. I la vida continua», *Nous Horitzons*, 102 (1986).
 FORNER, Joan, «Barcelona'92, la olímpada de la "pela"», *Mundo Obrero*, 414 (1986).
 FRIGOLA, Ricard, «Gestión presupuestaria de los Juegos Olímpicos, Barcelona 92», *Presupuesto y Gasto Público*, 4/91.
 GRANDE, Tomasa, «Aportación económica del Estado a la conmemoración del V Centenario del descubrimiento de América», *Presupuesto y Gasto Público*, 4/91.
 LARROSA, Manuel, «1992: la metròpoli a l'Olimp», dins DD. AA., *Els ajuntaments i la nova societat catalana*, Columna, Barcelona, 1987.
 MONTSERRAT, Antoni, «53.651 milions d'inversió pública a Catalunya l'any 1986», *Avui*, 17-I-1987.
 REIXACH, Jaume, «La febre del sòl», *El Món*, 237 (1986).
 ROCA, Francesc, *Política econòmica i territori a Catalunya*, Ketres Editora, Barcelona, 1979.
 —, «La rica i culta burgesia madrilenya no es preocupa per l'autonomia de la capital», *El Món*, 14-I-1983.
 —, «El 88 és al 1901, com el 29 és al 36, com el 92 és al...», *Quaderns d'Alliberament*, 13 (1987).
 ROLDÁN, Santiago, «La funcionalitat de les inversions dels Jocs», *Diari de Barcelona*, 5-XI-1991.
 ROS HOMBRAVELLA, Jacint, *Catalunya: una economia decadent?*, Barcanova, Barcelona, 1991. Pròleg a càrrec de Joan Sardà i Dexeus.
 SANS OLIVER, Josep M., «A votar pels Jocs Olímpics», *El Llamp* (1989).
 SMITH, Adam, *La riquesa de les nacions*, Edicions 62 / Diputació de Barcelona, Barcelona, 1991.
 VANDELLÓS, Josep A., «El gran negoci de l'Exposició», *La Publicitat*, 5-VIII-1932.